

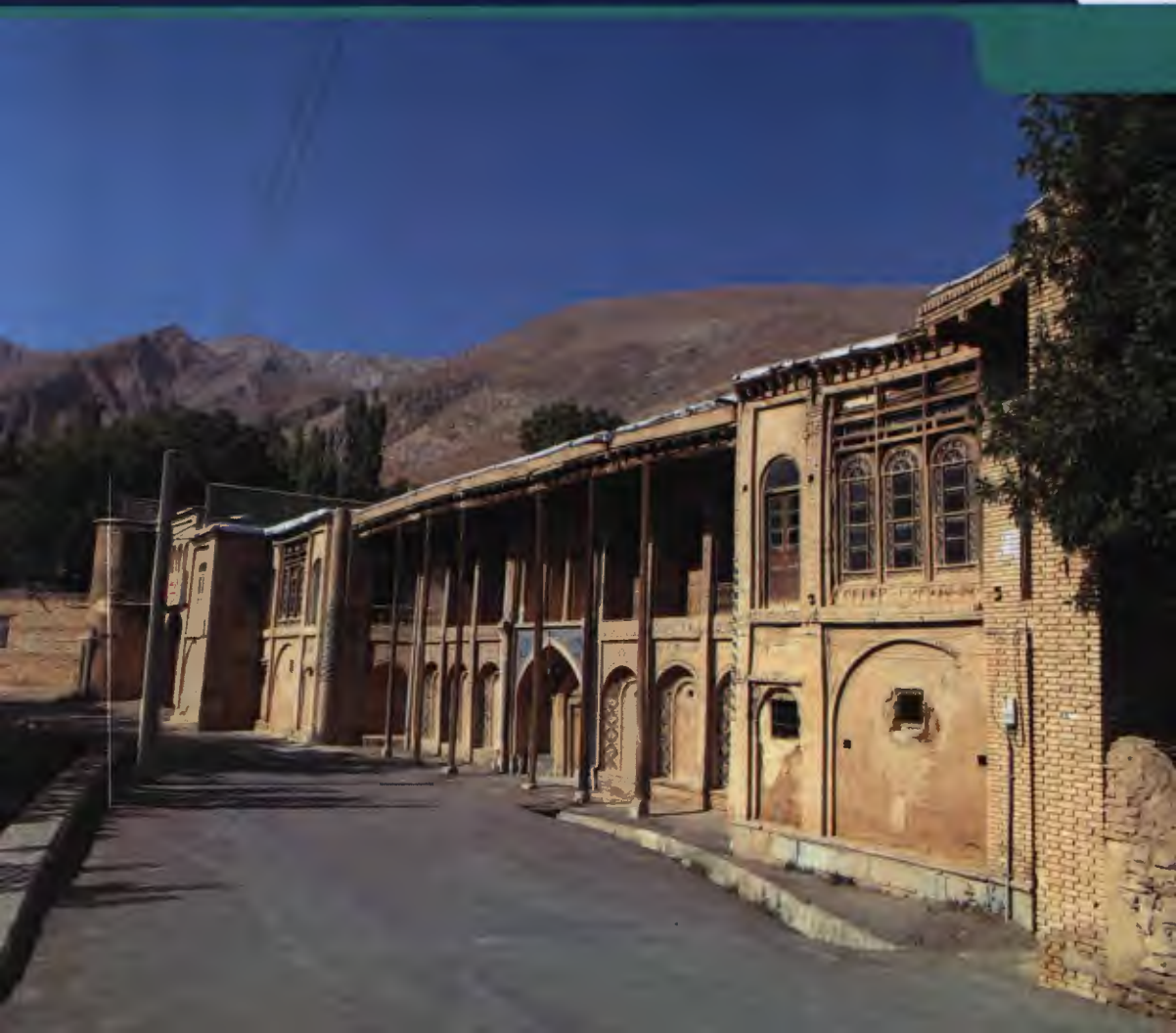
شهر خوانسار در عصر قاجار

(ساختار اجتماعی، سازمان فضایی و آثار معماری)

تألیف:

دکتر حسین صدیقیان
گروه باستان‌شناسی دانشگاه لرستان

دکتر حسن کریمیان
گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شهر خوانسار در عصر قاجار

(طبقات اجتماعی، ساختار فضایی و آثار معماری)

دکتر حسن کریمیان

دانشیار گروه باستان شناسی

دانشگاه تهران

دکتر حسین صدیقیان

مدرس گروه باستان شناسی

دانشگاه لرستان

سرشناسه	: کریمیان، حسن، ۱۳۴۲ -
عنوان و نام پدیدآور	: شهر خوانسار در عصر قاجار (طبقات، ساختار فضایی و آثار معماری) / حسن کریمیان، حسین صدیقیان.
مشخصات نشر	: تهران: سازمان جهاد دانشگاهی تهران، انتشارات، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۲۴۸ ص: مصور، جدول، نمودار.
شابک	: ۹ - ۳۶۹ - ۱۳۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
یادداشت	: یادداشت.
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: معماری قاجاریان -- ایران -- خوانسار
موضوع	: Architecture, Qajar -- Iran -- Khansar
موضوع	: خوانسار -- تاریخ
موضوع	: Khansar (Iran) -- History
موضوع	: خوانسار -- اوضاع اجتماعی -- قرن ۱۳ ق.
موضوع	: Khansar (Iran) -- Social conditions -- 19th century
موضوع	: خوانسار -- آثار تاریخی
موضوع	: Khansar (Iran) -- Antiquities
شناسه افزوده	: صدیقیان، حسین، ۱۳۶۴ -
شناسه افزوده	: سازمان جهاد دانشگاهی تهران، انتشارات
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۷ ش۹/ک۴/۱۴۸۰ NA
رده بندی دیویی	: ۷۲۰/۹۵۵۹۳۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۳۵۹۰۰۱

♦ نام کتاب: شهر خوانسار در عصر خوانسار (طبقات اجتماعی، ساختار فضایی و آثار معماری)

♦ مؤلفان: حسن کریمیان، حسین صدیقیان

♦ ویراستاران علمی: دکتر میثم لباف، دکتر مصطفی ده پهلوان

♦ ناشر: انتشارات سازمان جهاد دانشگاهی تهران

♦ طراح جلد: سعید صحابی

♦ ناظر چاپ: احمد آرش

♦ شمارگان: ۲۰۰ نسخه

♦ قیمت: ۳۰۰۰۰۰ ریال

♦ نوبت چاپ: اول - پاییز ۱۳۹۷

ISBN-978-600-133-369-9

www.jahat.ir

♦ نشانی: تهران - صندوق پستی ۱۸۶ - ۱۳۱۴۵

en.jahat@gmail.com

♦ تلفن: ۶۶۹۵۴۳۶۸ تلفکس: ۶۶۶۶۴۹۴۱

♦ تلفن مراکز پخش: ۶۶۹۵۵۷۵۳ - ۶۶۹۵۴۳۶۸ خانه کتاب دانشگاه: ۶۶۹۷۳۴۲۳

این اثر، مشمول قانون حمایت مولفان، مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است. هرکس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مولف یا ناشر تکثیر و کپی برداری نماید مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

غم خوردن این جهان فانی هوسست
از هستی ما به نیستی یک نفسست
نیکوئی کن اگر تورادست رست
کین عالم یادگار بسیار کست

سنائی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵۰.....	مقدمه ناشر.....
۲۱.....	پیش‌گفتار.....
۲۳.....	مقدمه.....
۲۹.....	فصل اول: بسترهای شکل‌یابی و توسعه شهر قدیم خوانسار.....
۲۹.....	سرآغاز.....
۲۹.....	الف) بسترهای جغرافیایی.....
۳۰.....	۱- جغرافیای سیاسی.....
۳۱.....	۲- جغرافیای طبیعی.....
۳۱.....	• زمین‌شناسی.....
۳۷.....	• اقلیم.....
۳۷.....	• منابع آب.....
۳۹.....	• پوشش گیاهی.....
۴۰.....	ب) بسترهای تاریخی.....
۴۱.....	۱- تاریخچه نام‌جای خوانسار.....
۴۵.....	۲- خوانسار قبل از اسلام.....
۴۹.....	۳- خوانسار از قرن پنجم هجری تا دوره صفویه.....
۵۱.....	۴- خوانسار از دوره صفوی تا ظهور قاجار.....
۵۶.....	۵- خوانسار در دوره قاجاریه.....
۵۷.....	• تحولات سیاسی - اجتماعی خوانسار در عصر قاجار.....

۶۳.....	• تحولات اقتصادی خوانسار در عصر قاجار.....
۶۹.....	فصل دوم: طبقات اجتماعی شهر خوانسار در عصر قاجار.....
۶۹.....	سرآغاز.....
۷۰.....	الف) طبقات اجتماعی ایران در عصر قاجار.....
۷۰.....	۱- دولتیان.....
۷۱.....	۲- بازاری ها.....
۷۲.....	۳- روحانیون.....
۷۳.....	۴- عامه مردم.....
۷۵.....	ب) طبقات اجتماعی خوانسار در عصر قاجار.....
۷۵.....	۱- گروه های مختلف دینی خوانسار عصر قاجار.....
۷۵.....	• شیعیان.....
۷۹.....	• یهودیان.....
۸۰.....	۲- گروه های مختلف صنفی خوانسار در عصر قاجار.....
۸۰.....	• طلاب و روحانیون.....
۸۱.....	• بازاری ها.....
۸۲.....	• کشاورزان، باغ داران و دام داران.....
۸۳.....	• هنرمندان.....
۸۹.....	• خوانین.....
۹۰.....	ج) نقش طبقات اجتماعی عصر قاجار در توسعه ساختار فضائی شهر خوانسار.....
۹۱.....	۱- فضاهای مذهبی خوانسار در عصر قاجار.....
۹۴.....	۲- فضاهای اقتصادی - تجاری خوانسار عصر قاجار.....
۹۶.....	۳- بناهای عام المنفعه خوانسار در عصر قاجار.....
۹۷.....	فصل سوم: سازمان فضائی شهر خوانسار در عصر قاجار.....
۹۷.....	سرآغاز.....
۹۹.....	۱- محلات تاریخی شهر.....
۱۰۲.....	۲- شبکه های ارتباطی درون شهر.....
۱۰۶.....	۳- سیستم های آب رسانی.....

۴- مناطق حومه‌ای و روستاهای تاریخی پیرامونی شهر.....	۱۰۸
۵- قبرستان‌های تاریخی شهر.....	۱۱۱
• قبرستان پشت بازار بالا.....	۱۱۲
• قبرستان جوزچه.....	۱۱۵
• قبرستان سرچشمه.....	۱۱۷
• قبرستان جیدا (یهودی‌ها).....	۱۲۰
• قبرستان دوراه.....	۱۲۰
• قبرستان زین‌الدین.....	۱۲۱
• قبرستان لبرود.....	۱۲۲
• قبرستان پاقلعه.....	۱۲۳
• قبرستان ملا حیدر.....	۱۲۵
• قبرستان غریب.....	۱۲۶
• قبرستان آمیرعظیم.....	۱۲۶
• قبرستان ملا حسن.....	۱۲۷
نتیجه.....	۱۲۸
فصل چهارم: آثار معماری شهر خوانسار در عصر قاجار.....	۱۳۱
سرآغاز.....	۱۳۱
۱- بناهای مسکونی.....	۱۳۱
انواع خانه‌های قاجاری خوانسار به لحاظ سازمان فضائی.....	۱۳۵
۱- بناهای خشت و چینه با وسعت محدود (قشر کم درآمد).....	۱۳۵
۲- خانه‌های خشت و چینه با وسعت بیشتر (قشر متوسط).....	۱۳۹
۳- خانه‌های آجری وسیع (اعیانی).....	۱۴۲
تزئینات بکاررفته در بناهای مسکونی عصر قاجار خوانسار.....	۱۵۲
۱- کاشی‌کاری.....	۱۵۲
۲- تزئینات آجرکاری.....	۱۵۳
۳- حجاری‌های تزئینی.....	۱۵۶
۴- آینه‌کاری.....	۱۵۷
۵- گچ‌بری.....	۱۵۹

- ۶- نقاشی روی چوب ۱۶۱
- ۷- لاک‌کاری روی چوب ۱۶۴
- ۸- نقاشی دیواری روی گچ ۱۶۶
- ۹- تزئینات چوبی ۱۶۷
- ۲- بناهای مذهبی خوانسار در عصر قاجار ۱۷۰
 - مساجد و حسینیه‌ها ۱۷۰
 - کنیسه‌ها ۱۷۹
 - آرامگاه‌ها ۱۸۰
- ۳- بناهای تجاری و کارگاه‌های اقتصادی خوانسار در عصر قاجار ۱۸۴
 - بازارها ۱۸۷
 - کاراوان‌سرا، سرا و تیمچه‌های خوانسار ۱۹۳
 - عضارخانه‌ها ۲۰۲
 - آسیاب‌های آبی ۲۰۳
 - کارگاه‌های رنگ‌رزی و چیت‌بافی ۲۰۴
 - سایر کارگاه‌های شهر ۲۰۵
- ۴- بناهای عام‌المنفعه خوانسار در عصر قاجار ۲۰۸
 - یخچال و سقاخانه ۲۰۸
 - سردابه ۲۰۹
 - غشال‌خانه ۲۱۰
 - حمام ۲۱۱
 - مدارس علوم دینی ۲۱۴
- نتیجه ۲۱۶
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۱۷
- پیوست: فهرست وقف‌نامه‌های مرتبط با شهر قدیم خوانسار از دوره قاجار تا اوایل پهلوی ۲۲۷
- فهرست منابع ۲۳۳
- الف) منابع فارسی و عربی ۲۳۳
- ب- منابع غیرفارسی ۲۴۷

فهرست تصاویر

- شکل ۱: موقعیت شهرستان خوانسار در غرب استان اصفهان (منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۱). ۳۱۰
- شکل ۲: موقعیت خوانسار بر اساس تقسیم‌بندی بخش و دهستان (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۱): نقشه ۱-۱۰، ص ۳۹)..... ۳۲
- شکل ۳: موقعیت توپوگرافی خوانسار در نقشه GEO MAP APP..... ۳۳
- شکل ۴: موقعیت توپوگرافی خوانسار در تصویر ماهواره‌ای GOOGLE EARTH..... ۳۴
- شکل ۵: موقعیت خوانسار در تصاویر ماهواره‌ای GOOGLE EARTH..... ۳۵
- شکل ۶: نمایی از شهر خوانسار و ارتفاعات غربی آن (عکس از علی معصومی)..... ۳۶
- شکل ۷: نمایی از شهر خوانسار و ارتفاعات شرقی آن..... ۳۶
- شکل ۸: محدوده حوضه آبی خوانسار با رنگ زرد، در نقشه هیدرولوژی و توپوگرافی محدوده بخش مرکزی ایران (فرهنگ جغرافیایی رودهای کشور، ۱۳۸۳: نقشه ۲)..... ۳۹
- شکل ۹: نمایی از باغ شهر خوانسار در فصل تابستان..... ۴۰
- شکل ۱۰: موقعیت خوانسار و گلپایگان در کنار تعدادی از روستاهای تاریخی پیرامونی در نقشه ماهواره‌ای GOOGLE EARTH..... ۴۳
- شکل ۱۱: موقعیت محوطه باستانی چشمه کیده در تصویر ماهواره‌ای GOOGLE EARTH..... ۴۷
- شکل ۱۲: نمونه‌هایی از سفال‌های طراحی شده محوطه چشمه کیده..... ۴۷
- شکل ۱۳: نمونه‌ای از طرح‌های دستی کشیده شده توسط سیر واز سنگ‌های تزئینی سرچشمه خوانسار (SIROUX, 1964: PLAN XLIV)..... ۴۸
- شکل ۱۴: نمایی از تخریبات سیل سال ۱۳۶۶ خوانسار، بخشی از محله و حسینیه دوراه (عکس از آقای عادل)..... ۶۵

- شکل ۱۵: بخشی از کتیبه کاشی کاری شده بنای خانه حبیبی که نام بانی بنا روی آن نوشته شده ۸۲.....
- شکل ۱۶: اسامی دوهنرمند نقاش خوانساری (علی و محمد حسن) در نقاشی های چوبی خانه اشرفی ۸۵.....
- شکل ۱۷: امضای هنرمند نقاش خوانساری در خانه تاریخی توکلی ۸۶.....
- شکل ۱۸: موقعیت قرارگیری محلات شهر خوانسار در عصر قاجار (زهرائی، ۱۳۴۱: ۴۰) ۱۰۰
- شکل ۱۹: تطبیق تقریبی محلات عهد قاجار با وضعیت فعلی شهر روی عکس هوایی GOOGLE EARTH ۱۰۱.....
- شکل ۲۰: شبکه معابر اصلی شهر خوانسار در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ که احتمالاً در طول دوره قاجار نیز استفاده می شد ۱۰۳.....
- شکل ۲۱: نمایی از مسیر ارتباطی بازار بالا در عکس سال ۱۳۴۰ ۱۰۴
- شکل ۲۲: یکی از کوچه باغ های خوانسار (عکس از: علی معصومی) ۱۰۵
- شکل ۲۳: یکی از ساباط های باقی مانده شهر در محله سرچشمه ۱۰۵
- شکل ۲۴: نمایی از قنات سرچشمه در زیر بنای آرامگاهی بابا پیر ۱۰۷
- شکل ۲۵: یکی از نهادهای خوانسار که از سرچشمه شروع شده و در پائین دست خود به چند نهر کوچک تر تفکیک می شود ۱۰۸.....
- شکل ۲۶: موقعیت و محدوده تقریبی روستاهای جانب شمالی شهر قدیم خوانسار در تصویر ماهواره ای GOOGLE EARTH ۱۱۱.....
- شکل ۲۷: توزیع مکانی قبرستان های تاریخی شهر قدیم خوانسار در عصر قاجار ۱۱۲
- شکل ۲۸: تعدادی از قبور قبرستان تاریخی شرقی یا پشت بازار بالا ۱۱۳
- شکل ۲۹: محدوده قبرستان پشت بازار بالا یا شرقی در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ۱۱۴
- شکل ۳۰: دو نمونه از سنگ قبرهای قاجاری قبرستان شرقی ۱۱۵
- شکل ۳۱: نمایی از قبرستان جوزچه در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ۱۱۶
- شکل ۳۲: تنها بخش باقی مانده قبرستان قدیمی محله جوزچه ۱۱۶
- شکل ۳۳: نمونه ای از قبور قاجاری باقی مانده در قبرستان جوزچه با تاریخ ۱۳۳۴ ه. ق ۱۱۷
- شکل ۳۴: نمونه سنگ قبر مربوط به قرن ۱۱ ه. ق قبرستان شرقی ۱۱۸
- شکل ۳۵: یکی از قبور جدا افتاده در سرچشمه ۱۱۸
- شکل ۳۶: تعدادی از سنگ قبرهای قرار گرفته در دل دیوار کناری بنای بابا پیر سرچشمه (, SIROUX ۱۱۹..... (1964: FIG6

- شکل ۳۷: یکی از قبور سنگی یهودیان شهر با شعری فارسی از سعدی در پائین آن، قرار گرفته در حیاط آرامگاه بابا ترک ۱۱۹
- شکل ۳۸: نمایی از قبرستان تخریب شده دوره، آرامگاه آخوند ملا مبین و تعدادی از قبور جدا افتاده در کنار آن ۱۲۰
- شکل ۳۹: نمایی از آرامگاه کوچک زین الدین در داخل حیاط دبیرستان دخترانه صدرا ۱۲۱
- شکل ۴۰: تنها سنگ قبر باقی مانده از قبرستان لبرود در کنار جاده آسفالته ۱۲۲
- شکل ۴۱: نمایی از قبرستان پاقلعه و آرامگاه محمد تقی خوانساری در دوره پهلوی (عکس از پرویز لشگری) ۱۲۴
- شکل ۴۲: نمایی از قبرستان پاقلعه معروف به قبرستان غربی در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ۱۲۴
- شکل ۴۳: آرامگاه آخوند ملا حیدر قبل از تخریب و دوباره سازی آن (عکس از آقای میر باقری) ۱۲۵
- شکل ۴۴: آرامگاه آخوند ملا حیدر در حال حاضر و در وسط بلوار معلم خوانسار (عکس از: علی معصومی) ۱۲۵
- شکل ۴۵: نمایی از بخش باقی مانده قبرستان غربی ۱۲۶
- شکل ۴۶: بخش کوچکی از سکوسازی با سنگ قبرهای قبرستان بالاده ۱۲۷
- شکل ۴۷: تعداد دیگری از قبور تخریب شده قبرستان بالاده ۱۲۸
- شکل ۴۸: نمایی از خانه های تک خانواری گروه اول ۱۳۸
- شکل ۴۹: نمای برخی از خانه های چند خانواری ۱۳۸
- شکل ۵۰: نمایی از خانه ابراهیم یهودی در محله شهرک ۱۳۹
- شکل ۵۱: نمایی از خانه اشرفی در سمت راست و خانه شاه حیدری در سمت چپ ۱۴۱
- شکل ۵۲: سمت راست خانه ای با ایوان روبه حیاط در محله احمدی ها و سمت چپ خانه ای با ایوان روبه کوچه در محله سرچشمه ۱۴۱
- شکل ۵۳: پلان خانه ابهری در سمت راست و خانه جعفری در سمت چپ (منبع: گزارش ثبتی خانه ابهری و جعفری، سال ۱۳۸۲ و ۱۳۸۵) ۱۴۳
- شکل ۵۴: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ خانه شهیدی در محله رئیسان، سمت راست و دو خانه مجاور هم ملکی در محله لبرود، سمت چپ ۱۴۴
- شکل ۵۵: نمای خارجی خانه حبیبی ها ۱۴۴
- شکل ۵۶: نمای خارجی خانه جعفری ۱۴۵
- شکل ۵۷: نمای خارجی خانه ملکی ۱۴۵

- شکل ۵۸: نمای خارجی خانه بزرگ ضیائی ۱۴۶
- شکل ۵۹: بخشی از درگاه ال (L) شکل ورودی به عمارت میر محمد صادق در عکس هوایی
- سال ۱۳۳۵ ۱۴۷
- شکل ۶۰: عکس ماهواره ای مجموعه عمارت میر محمد صادق با فضاهاى مسكونى مختلف
- آن (منبع: تصویر ماهواره ای (GOOGLE EARTH) ۱۵۰
- شکل ۶۱: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ مجموعه میر محمد صادق و فضاهاى مسكونى مختلف
- آن ۱۵۰
- شکل ۶۲: تصویر پاناروماى بخشی از عمارت در حال تخریب میر محمد صادق ۱۵۱
- شکل ۶۳: یکی از حیاط هاى عمارت میر محمد صادق (عکس از آقای ریاضت) ۱۵۱
- شکل ۶۴: تزئینات کاشی کاری به کاررفته در درگاه ورودی خانه حبیبی ۱۵۲
- شکل ۶۵: بخشی از تزئینات رنگی به کاررفته روی آجرهای درگاه ورودی خانه زهرائی ۱۵۳
- شکل ۶۶: بخشی از تزئینات معقلی با آجر لعاب دار به کاررفته در قسمت اندرونی عمارت میر
- محمد صادق ۱۵۳
- شکل ۶۷: تزئین آجرچینی هژه چین شمسه ای در خانه ضیائی ۱۵۴
- شکل ۶۸: تزئین آجرکاری خفته راسته در خانه ملکی ۱۵۵
- شکل ۶۹: بخشی از طرح های آجرپیش بر خانه ضیائی ۱۵۵
- شکل ۷۰: نقوش سنگ کاری بر جسته و برهشته در آزاره ورودی خانه حبیبی ها ۱۵۶
- شکل ۷۱: حوض سنگی و آب نمای چهار سر شیر سنگی پشت به هم در خانه حبیبی ها ۱۵۷
- شکل ۷۲: تزئینات آینه کاری به کاررفته در داخل عمارت میر محمد صادق ۱۵۸
- شکل ۷۳: تزئینات آینه کاری به شکل شمسه، به کاررفته در خانه اشرفی ۱۵۸
- شکل ۷۴: تزئین گچ بری برهشته در بالای سردر ورودی خانه حبیبی ۱۵۹
- شکل ۷۵: تزئین گچ بری عمارت میر محمد صادق سمت راست و خانه اشرفی سمت چپ ۱۶۰
- شکل ۷۶: تزئین گچ بری خانه ابهری (عکس از آقای ریاضت) ۱۶۰
- شکل ۷۷: ماده تاریخ به کاررفته در بنای عمارت میر محمد صادق با تاریخ ۱۲۵۴ ه. ق ۱۶۱
- شکل ۷۸: تزئینات خوشنویسی و گل مرغ به کاررفته روی چوب در خانه اشرفی ۱۶۳
- شکل ۷۹: تزئینات انسانی و گلدانی شکل به کاررفته روی چوب در خانه شاه حیدری ۱۶۳
- شکل ۸۰: نگاره شیرین در حال حمام از مجموعه خسرو و شیرین نظامی؛ سمت راست نقاشی
- لاکی خانه توکلی و سمت چپ شیراز، ۹۲۹ ه. ق، موزه رویال اونتاریو کانادا ۱۶۴
- شکل ۸۱: نمونه های دیگری از نقاشی های لاکی به کاررفته در خانه توکلی ۱۶۵

- شکل ۸۲: یکی دیگر از نقاشی‌های لاک‌ی خانه توکلی با موضوع مجلس وعظ و خطابه ۱۶۵
- شکل ۸۳: تزئین نقاشی دیواری خانه ابهری (عکس از آقای ریاضت) ۱۶۶
- شکل ۸۴: نمای خارجی و داخلی ارسی سه دری خانه اشرفی ۱۶۸
- شکل ۸۵: تعدادی از ارسی‌های در حال تخریب بناهای قدیمی خوانسار در محله لبرود ۱۶۸
- شکل ۸۶: تعدادی از پنجره‌های چوبی مستطیل شکل خانه‌های قاجاری خوانسار ۱۶۹
- شکل ۸۷: پنجره‌های بازشوی مشبک دولته‌ای خانه اشرفی ۱۶۹
- شکل ۸۸: توزیع مکانی مساجد و حسینیه‌های شناخته شده شهر خوانسار عصر قاجار در تصویر ماهواره‌ای Google Earth ۱۷۰
- شکل ۸۹: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و قبل از تخریب و دوباره سازی دو مسجد دوره در سمت راست و فاضل در سمت چپ ۱۷۳
- شکل ۹۰: نمایی از مسجد قائم خوانسار که بخش‌هایی از آن بازسازی شده ۱۷۳
- شکل ۹۱: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ دو مسجد ستون دار رئیس‌ان در سمت راست و مسجد جامع در سمت چپ ۱۷۴
- شکل ۹۲: درگاه ورودی مسجد جامع در سمت راست و مسجد رئیس‌ان در سمت چپ ۱۷۵
- شکل ۹۳: نمایی از شبستان زمستانی مسجد جامع در سمت راست و مسجد رئیس‌ان در سمت چپ ۱۷۵
- شکل ۹۴: بخشی از مأذنه مناره مسجد آقا اسدالله، مربوط به سال ۱۳۴۰ (منبع: KHANSARIHA.IR) ۱۷۶
- شکل ۹۵: نمایی از مناره مسجد آقا اسدالله قبل از تخریب (عکس از آقای میرباقری) ۱۷۷
- شکل ۹۶: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ بنای حسینیه دوره، دهه ۱۳۴۰ (عکس از اسماعیل شکر) ۱۷۸
- شکل ۹۷: نمایی از سازه مأذنه مانند چوبی حسینیه دوره، دهه ۱۳۴۰ (عکس از اسماعیل شکر) ۱۷۹
- شکل ۹۸: مقبره بابا پیر در خوانسار ۱۸۱
- شکل ۹۹: مقبره بابا ترک در خوانسار ۱۸۱
- شکل ۱۰۰: موقعیت قبور و چهار آرامگاه موصوف در قبرستان شرقی خوانسار ۱۸۲
- شکل ۱۰۱: موقعیت قبرستان شرقی، چهار بناهای آرامگاهی موصوف در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ خوانسار. محدوده مشخص شده، بنای تخریب شده دیگری را نشان می‌دهد ۱۸۳
- شکل ۱۰۲: نمای جنوب غربی دو نمونه از بناهای آرامگاهی قبرستان شرقی ۱۸۴

- شکل ۱۰۳: نمایی از فضای داخلی آرامگاه خاندان شهیدی، سمت راست قبل از آتش سوزی و سمت چپ بعد از آن ۱۸۴
- شکل ۱۰۴: مسجد جامع در مرکز و محیط پیرامونی آن در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ بدون شواهدی از بازار بزرگ الله ۱۸۸
- شکل ۱۰۵: موقعیت بازار دوره در سمت راست و محل تقاطع بازار پلگوش - دوره در سمت چپ در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ۱۹۰
- شکل ۱۰۶: موقعیت دو بازار بالا در سمت راست و پلگوش در سمت چپ در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ۱۹۱
- شکل ۱۰۷: سمت راست: نمایی از بازار پلگوش در سال ۱۳۴۰ (سایت KHANSARIHA.IR) و سمت چپ نمایی از بازار پلگوش در سال ۱۳۹۳ ۱۹۱
- شکل ۱۰۸: نمایی از بازار قاجاری همدان با سقف شیروانی شکل چوبی (بمبگ و ملویل، ۲۰۰۲: ۵۵) ۱۹۲
- شکل ۱۰۹: سرای رئیسان سمت چپ و بنای احتمالی قیصریه در سمت راست تصویر، عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ۱۹۵
- شکل ۱۱۰: سمت راست: سقف کاربندی شده قیصریه قبل از تخریب و تصویر سمت چپ: پلان بخش‌های باقی مانده سرای رئیسان و قیصریه در قالب یک نقشه (منبع: پرونده ثبتی کاروان سرای باقری) ۱۹۶
- شکل ۱۱۱: درگاه ورودی سرای رئیسان و بخشی از فضاهای دو جانب آن ۱۹۷
- شکل ۱۱۲: یکی از حجره‌های نیمه ویرانه سرای رئیسان در سمت راست و نمای خارجی فضای گنبدی قیصریه در سمت چپ که بیشتر آن تخریب شده ۱۹۷
- شکل ۱۱۳: عکس هوایی کاروان سرای رئیسان در سال ۱۳۳۵ و قبل از تخریب بنا ۱۹۸
- شکل ۱۱۴: سقف چوبی تیمچه حقیقت قبل از تخریب (منبع: پرونده ثبتی تیمچه حقیقت) ۱۹۹
- شکل ۱۱۵: پلان دستی تیمچه حقیقت قبل از تخریب (منبع: پرونده ثبتی تیمچه حقیقت) ۲۰۰
- شکل ۱۱۶: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ تیمچه حقیقت قبل از تخریب ۲۰۰
- شکل ۱۱۷: نمای کلی چهارسوبا سقف چوبی تهران (عکس از ناصر نوروززاده چگینی) ۲۰۱
- شکل ۱۱۸: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ سرای حاج محمد جواد، قبل از تخریب ۲۰۲
- شکل ۱۱۹: برخی از آسیاب‌های آبی شهر که موقعیت مکانی تقریبی آنها مشخص شده ۲۰۵
- شکل ۱۲۰: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ کارگاه سفال‌گری بازار پلگوش، قبل از تخریب ۲۰۶

- شکل ۱۲۱: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ کارگاه سفال‌گری بازار بالا قبل از تخریب ۲۰۷
- شکل ۱۲۲: وقف‌نامهٔ سنگی یخچال خوانسار (میرمحمدی، ۱۳۹۲: ۱۲۹) ۲۰۹
- شکل ۱۲۳: درگاه ورودی سردابه بابا ترک ۲۱۰
- شکل ۱۲۴: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ حمام رئیس‌ان در سمت راست و حمام حاج محمد علی در سمت چپ ۲۱۲
- شکل ۱۲۵: سربینه حمام سرچشمه قبل از تخریب و نوسازی سال‌های اخیر (عکس از مهدی حاجی‌زکی) ۲۱۳
- شکل ۱۲۶: دو عدد از ستون‌های سنگی حمام جنب مسجد آقا نظر که در حال حاضر کاملاً تخریب شده ۲۱۳
- شکل ۱۲۷: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ مدرسهٔ مریم بیگم ۲۱۴
- شکل ۱۲۸: نمایی از فضای داخلی مدرسهٔ مریم بیگم ۲۱۵

فهرست نمودارها

- نمودار ۱: طبقات اجتماعی عصر قاجار ایران و حوزه نفوذ یا قدرت هر طبقه ۷۴
- نمودار ۲: گروه‌های اجتماعی عصر قاجار خوانسار و حوزه نفوذ یا قدرت برخی از این گروه‌ها ۹۰
- نمودار ۳: نقش گروه‌های مختلف اجتماعی در ساخت بناهای مذهبی شهر خوانسار ۹۳
- نمودار ۴: نقش گروه‌های مختلف اجتماعی در ساخت بناهای تجاری ۹۵

فهرست جداول

- جدول ۱: خلاصه برخی از وقایع تاریخی مهم خوانسار از دوره ساسانی تا دوره قاجار ۵۶
- جدول ۲: حاکمان گلپایگان و خوانسار در عصر قاجار ۵۸
- جدول ۳: تعداد وقف نامه، صلح نامه و بیع نامه های شناسایی شده در فاصله سال های ۱۲۸۵ تا ۱۲۹۵ ه. ق. شهر قدیم خوانسار ۶۲
- جدول ۴: وقف نامه های مرتبط با امور مذهبی در خوانسار عصر قاجار (موجود در اداره اوقاف و امور خیریه این شهرستان) ۷۶
- جدول ۵: اسامی و نمونه امضای برخی سنگ تراشان عصر قاجار قبرستان شرقی خوانسار ... ۸۷
- جدول ۶: بانیان ساخت برخی از بناهای مذهبی شناخته شده دوره قاجاریه خوانسار ۹۲
- جدول ۷: بانیان ساخت برخی از بناهای تجاری شناخته شده دوره قاجاریه خوانسار ۹۴
- جدول ۸: بانیان برخی از بناهای عام المنفعه شناخته شده دوره قاجاریه خوانسار ۹۶
- جدول ۹: صحرای خوانسار در عصر قاجار و موقعیت مکانی آنها ۱۰۹
- جدول ۱۰: برخی از اصطلاحات معماری مرتبط با بناهای مسکونی درگوش محلی خوانسار ۱۳۵
- جدول ۱۱: تعدادی از خانه های اعیانی تاریخی شهر قدیم خوانسار در عصر قاجار ۱۴۸
- جدول ۱۲: مساجد و حسینیه های خوانسار در عصر قاجار ۱۷۱
- جدول ۱۳: برخی از وقف نامه های قاجاری خوانسار و اسامی بناهای تجاری و تا حدودی غیر تجاری که از آنها استخراج شده ۱۸۵
- جدول ۱۴: اصناف و مشاغل شناخته شده در بازارهای خوانسار در عصر قاجار ۱۹۳
- محل نگهداری: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان خوانسار ۲۲۷

پیش‌گفتار

قدرت عاقله و طبع اجتماعی انسان سبب گشته تا در ادوار مختلف استقرارگاه‌های بزرگ و کوچکی را برای سکونت جمعی خود و وابستگانش ساخته و توسعه دهد. باستان‌شناسان این استقرارگاه‌ها را، در صورت وسعت قابل توجه و بهره‌مندی از تاسیسات دفاعی و فضاهای حکومتی، "شهر" می‌دانند. تعدادی از شهرها در تحولات تدریجی خود کاملاً رشد نموده و تا کنون نیز حیات در آنها جریان دارد و گروه کثیری نیز به دلایل مختلف مضمحل شده و سکونت در آنها به پایان رسیده است. در شرایطی که با گذشت زمان کالبد فیزیکی اکثر شهرهای کهن به چنین تخریبی مبتلا می‌گردد، درک و بازیابی ساختارهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و معیشتی سازندگان آنها بسیار دشوار می‌نماید؛ زیرا بجز شواهد بسیار اندک باستان‌شناسانه و منابع تاریخی محدود، هیچ‌گونه اثر دیگری از آنها قابل دسترسی نیست. از این روی، شناخت نقش سازندگان و بهره‌برداران شهرهای کهن و تأثیراتی که آنها بر فضاهای مختلف شهری گذاشته‌اند، ذهن پرسش‌گر باستان‌شناسان را به خود مشغول داشته است. باستان‌شناسان هم‌چنین در پی آنند تا دریابند به چه سبب این سکونت‌ها جمعی (شهرها) در مکانی خاص شکل و توسعه یافته‌اند و عوامل اضمحلال این زیستگاههای بشری کدامند.

نظریه اینکه شهرهای دوره قاجاریه نسبتاً سالم باقی مانده و اسناد و شواهد بیشتری از آنها در دست است، شهرخوانسار، که در این دوره از اهمیت نسبی برخوردار بوده، انتخاب و به منظور شناخت سازمان فضائی و ساختار اجتماعی آن تلاش گردید. در نیل به این هدف، علاوه بر مطالعه منابع مکتوب و اسناد تاریخی، نتایج مطالعات میدانی مورد استفاده قرار گرفت. در نتیجه این پژوهش، سازمان فضائی شهر در عهد قاجار مشخص و تأثیرات گروه‌های مختلف اجتماعی بر شکل‌یابی و توسعه فضاهای شهری و آثار شاخص معماری آن سنجیده شد. هم‌چنین مشخص گردید که روحانیون، به دلیل جایگاه والایی که در عصر قاجار داشته‌اند و به

سبب استقرار تعدادی از افراد سرشناس این طبقه در شهر خوانسار، نقش بسیار برجسته ای در توسعه فضاهای شهری و احداث آثار شاخص معماری این شهر بر عهده داشته اند.

در انجام پژوهشی که نتایج آن در نوشتار حاضر آورده شده، از الطاف بزرگوارانی بهره مند شدیم که بر خود فرض می‌دانیم تا کلمات را به عاریت گرفته و از مرحمت آنها سپاسگزاری نمائیم. از آن جمله اند استادان فرزانه جناب آقای دکتر منصور صفت گل، جناب آقای دکتر رسول جعفریان، جناب حجت الاسلام شیخ الاسلامی و جناب آقای دکتر ابراهیم مقیمی، که با ارشادات مفیدشان راهنمای مؤلفان بودند. هم چنین است جناب آقای حسین نجفی زاده که همواره در مورد خوانسار قدیم اطلاعات مفیدی را در اختیار نگارندگان قرار دادند. شایسته ترین تقدیر را نثار ریاست محترم وقت اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان خوانسار، جناب آقای حجت الاسلام عباس نصیر الاسلامی، و نیز جناب آقای عادل از کارمندان این اداره، می‌نمائیم که کلیه اسناد مهم وقفی این شهرستان را در اختیارمان قرار دادند. از جناب آقای ریاضت، ریاست محترم اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شهرستان خوانسار و همکاران محترمشان که کمک های بسیاری داشته اند نیز سپاس گزاری می‌گردد. بسیاری دیگر از اهالی محترم شهر خوانسار که پیوسته مزاحم آنها شده و از اطلاعات آنها کسب دانش کرده ایم، از آن جمله؛ آقایان عزت الله امیری، توسلی، اسماعیل شکر، حق نظر حکاکیان، حمیدرضا میرمحمدی و محسن محرابی، شایسته تقدیر صمیمانه می‌باشند. فی الواقع قلم از تقدیر شادوران حضرت آیت الله سید مهدی ابن الرضا، ریاست محترم وقت حوزه علمیه حضرت ولی عصر (عج)، که پیوسته از دانش و تجربیات ایشان استفاده برده ایم، عاجز است و از خداوند منان غفران این فاضل اندیشمند را مسئلت می‌نمائیم.

نگارندگان ضمن اظهار عجز در انعکاس بخشی از تجربیات ارزشمند فرهنگی ساکنان شهر خوانسار، خالصانه و خاضعانه بردستان تمامی پژوهش گران گران قدری که با ارائه نظرات ارشادی خود بر غنای این مجموعه بیفزایند و ما را در اصلاح نواقص آن رهنمون گردند، بوسه زده و برایشان سلامتی و سربلندی آرزو خواهند نمود.

پائیز ۱۳۹۶

- دکتر حسین صدیقیان، دکتر حسن کریمیان

مقدمه

در فرآیند توسعه و تکوین شهرها عوامل مختلفی دخالت دارند که شرایط محیطی، عوامل اقتصادی، تصمیمات سیاسی و ساختار اجتماعی شهرنشینان از مهم‌ترین و نقش‌آفرین‌ترین آنها به شمار می‌آیند. براین اساس، شهرهای تاریخی ایران به منشوری می‌مانند که ساختارهای فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و تحولات تاریخی یک قلمرو جغرافیایی را نمایان می‌سازند.

حیات و رونق یک شهر مدیون گروه‌های مختلف اجتماعی است که هریک به نوعی در رشد و توسعه آن ایفای نقش می‌نمایند. به هر اندازه جایگاه اجتماعی گروهی برتر باشد، اثرگذاری آن بر فضاهای شهری بیشتر است. با توجه به تفاوت مفهوم "برتری" و "سلطه" در ادوار مختلف، نیروهای اثرگذار بر فضاهای شهری نیز ممکن است تغییر یابند. به هر روی، هیأت حاکمه، گروه‌های نزدیک به آنها و بازاریان را می‌توان مسلط‌ترین و اثرگذارترین گروه‌ها بر فضاهای شهری به شمار آورد. در عین حال، تعیین اینکه کدامیک از گروه‌های اجتماعی ادوار گذشته نقش بیشتری در رشد و توسعه شهرها داشتند، چندان آسان نیست و نیازمند مطالعات دقیق باستان‌شناسی فضاها است. زیرا در حال حاضر بسیاری از شهرهای کهن ایران تخریب شده و تنها شواهد اندکی از آنها باقی مانده و هر اندازه از دوره معاصر به عقب تر برویم این شواهد کمتر قابل دستیابی است. در این میان، مطالعه تأثیر طبقات اجتماعی دوره قاجار بر شهرهای آن دوران، به واسطه قرابت زمانی، در دسترس بودن اسناد و شواهد بیشتر و سلامت نسبی فضاهای شهری و آثار معماری آن، امکان‌پذیر می‌نماید. با این وجود تاکنون پژوهش‌های اندکی در مورد نقش و جایگاه این گروه‌ها در روند رشد و توسعه شهرهای قاجاری انجام پذیرفته است. عیناً بدین سبب است که نگارندگان تلاش نموده‌اند تا یکی از شهرهای این دوران (شهر خوانسار) که فضاهای آن از سلامت نسبی برخوردار است را انتخاب و موضوع پژوهشی سازند، که نتایج آن در این نوشتار ارائه گردیده است.

علیرغم آنکه جمع‌کثیری از محققان ابعاد مختلف زندگی جوامع گذشته (فرهنگ، آداب و رسوم، مذهب و ایدئولوژی، ویژگی‌های اقتصادی، تکنیکی و شرایط سیاسی و نظامی حاکم و ...) ایران بزرگ را مورد مطالعه قرار داده‌اند، اما پژوهش در خصوص یکی از مهم‌ترین و پایدارترین مصنوعات بشر، یعنی فضاهای زیستی و شهرهای کهن این سرزمین، بسیار اندک است. از آنجائی که مطالعه تاریخ شهر و شهرسازی نقش انکارناپذیری در شناخت فرهنگ و تاریخ کشورمان دارد، این‌گونه پژوهش‌ها از اهمیت دوچندانی برخوردار می‌گردند. این اهمیت هنگامی مضاعف می‌شود که بدانیم شهرهای کهن بازتاباننده تحولات فرهنگی و حیات اجتماعی ساکنان خود هستند. بی‌تردید شهرهای باستانی ایران را می‌توان به مثابه آینه تمام‌نمای تفکرات خالقان و ساکنان آنها محسوب داشت. به این جهت است که شهرها را همانند متنی دانسته‌اند که با مطالعه و شناخت آنها می‌توان به زوایا و ابعاد غیرمژدون و ناشناخته‌ای از تاریخ اجتماعی این سرزمین پی برد. در واقع، شهرها را می‌توان اصلی‌ترین کانون‌های ظهور تمدن و گنجینه‌های فرهنگی با ارزشی به شمار آورد که بدون شناخت آنها بررسی تاریخ تحولات مختلف زندگی بشر میسر نمی‌گردد. از این رو است که مطالعه شهرهای برجای مانده از گذشته سهم بسزائی در درک ساختار سیاسی، اداری، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جوامع به وجود آورنده آنها ایفا می‌نماید.

در هر شهر، نحوه شکل‌گیری و تعامل مناطق، محله‌ها، و عناصر معماری تحت تأثیر عوامل متعددی مانند عوامل طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، اداری، نظامی و هم‌چنین خصوصیات و نیازهای فضایی و رابطه آنها با سایر فعالیت‌ها، قرار دارد. ساخت هر شهر از یک سو، نمایان‌گر هماهنگی فضای کالبدی آن با شرایط و عوامل مزبور و از سوی دیگر، گویای چگونگی جریان فعالیت‌های اصلی شهر است. در واقع، از طریق مطالعه شکل شهر و بررسی کالبدی آن، فهم و تحلیل مناسبات شهرنشینی و اوضاع و احوال اجتماعی حاکم بر آن تسهیل می‌شود. به‌طور کلی فضا و کالبد شهر و نظام اجتماعی حاکم بر آن، در تعامل مستقیم با یکدیگر قرار دارند. همان‌گونه که ساختار کالبدی، سازمان فضایی و نحوه چیدمان عناصر یک شهر بر نظام اجتماعی آنرا متأثر می‌سازد، مناسبات اجتماعی نیز متقابلاً بر بافت شهری اثرات ژرفی بر جای می‌گذارد.

اگرچه معماران، شهرسازان، دست‌اندرکاران مرمت آثار و ... هر کدام با روش‌ها و دیدگاه خود به مطالعه و تحلیل فضاهای کهن و بافت قدیم شهرها مباردت می‌ورزند، اما امروزه "باستان‌شناسی فضاها" به عنوان شاخه‌ای از علم باستان‌شناسی با بهره‌گیری از علوم دیگر، روش‌های ویژه و تکنیک‌های خاصی را به عرصه مطالعه فضاهای کهن و بافت قدیم شهرها وارد ساخته است (کریمیان و احمدی، ۱۳۹۵: ۱۰۳-۱۱۶). علی‌رغم آنکه شهرهای کهن ایران اکثراً

مدفون بوده و یا به شکل فضاهای مخروبه باقی مانده‌اند، نمونه‌های اندکی نیز به اندازه‌ای سالم و دست نخورده برجایند که با اطمینان می‌توان ویژگی‌های آنها را ثبت نموده و مورد تحلیل قرار داد. هدف اصلی نگارندگان در مطالعه سازمان فضایی و ساختارهای معماری شهر خوانسار آن بود تا ضمن معرفی فضاها و آثار معماری این شهر در عصر قاجار، تا حدودی نقش و جایگاه گروه‌های مختلف اجتماعی در شکل‌گیری، رشد و توسعه این ساختارها را نیز مورد مطالعه قرار دهند. در انتخاب این شهر به عنوان موضوع پژوهش عواملی ایفای نقش می‌نمود که از آن جمله است: (۱) سلامت بخش‌هایی از بافت قاجاری و نقش بسیار پررنگ گروه‌های مختلف اجتماعی در توسعه فضاهای شهری؛ (۲) در دسترس بودن تعداد قابل توجهی اسناد، کتیبه‌ها و وقف‌نامه‌های تاریخی مرتبط با بناهای تاریخی پابرجا و یا تخریب شده شهر؛ (۳) مشخص و در دسترس بودن اکثر خاندان‌های قدیمی شهر خوانسار که حتی بسیاری از اسناد قدیمی اجداد و بزرگان خود را حفظ کرده‌اند، و (۴) قلت مطالعات مرتبط با بافت تاریخی شهر و ساختارهای مختلف فضایی آن.

علی‌رغم تلاش محققان و پژوهش‌گران در معرفی ویژگی‌های فضایی و اجتماعی شهر خوانسار، نحوه پیدایش و عوامل تأثیرگذار بر رشد و توسعه فضاهای آن در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. هدف از پژوهشی که نتایج آن در این نوشتار ارائه گردیده، آن بود تا معلوم گرداند سازمان فضایی و تا حدودی ساختار اجتماعی شهر خوانسار در عصر قاجاریه از چه الگویی تبعیت می‌نمود و کدام یک از گروه‌های اجتماعی ساکن در شهر بر فرم‌یابی و توسعه سازمان فضایی آن بیشترین تأثیر را داشته‌اند؟ در نیل به این هدف تلاش گردید تا شناختی جامع از سازمان فضایی شهر خوانسار در دوره قاجار بدست آمده و تا امکان، میزان تأثیر گروه‌های اجتماعی عهد قاجار بر فرم‌یابی فضاهای شهری و آثار معماری آن مشخص گردد. از این ره‌آورد اهداف فرعی دیگری نیز قابلیت حصول یافتند که عبارتند از: (۱) شناخت عوامل تأثیرگذار در رشد و بالندگی شهر خوانسار در عصر قاجار. (۲) شناخت گروه‌های مختلف اجتماعی ساکن در شهر خوانسار عصر قاجار. (۳) شناخت ویژگی‌های ساختاری و تزئینی آثار معماری خوانسار در عصر قاجار و (۴) واکاوی حوزه نفوذ گروه‌های اجتماعی عصر قاجار بر روند رشد و توسعه ساختارهای فضایی شهر خوانسار.

بدین منظور، از داده‌های تاریخی، اسناد و نسخ خطی، یافته‌های باستان‌شناسی و شواهد معماری استفاده و با تحلیل آنها به پرسش‌های پژوهش پاسخ گفته شد. در این راستا، کلیه منابعی که در درک پیدایش و توسعه شهر مؤثر واقع شوند، استخراج گردیدند. در مطالعات میدانی نیز با بهره‌گیری از تجهیزات گردآوری اطلاعات میدانی، فرم‌های ثبت داده‌های منقول و غیرمنقول، پرسش‌های محلی، نقشه و عکس هوایی و ... نسبت به مستند سازی بافت تاریخی

و فضاهای معماری کهن آن اقدام به عمل آمد. در مصاحبه با معتمدان و مطلقان قدیمی شهر (مانند مرحوم آیت الله ابن الرضا^۱)، به منظور حصول به نتایج قابل تحلیل از تمامی مصاحبه شوندگان پرسشی مشابه طرح گردید تا پاسخ‌ها با نتایج مطالعات دیگر تطبیق داده شوند. اسناد تاریخی نیز کلیه منابع مکتوب و در دسترس دوره قاجاریه شهر هم چون وقف‌نامه‌ها^۲، صلح‌نامه‌ها و کتابچه‌های مالیاتی و... را شامل گردیده است.

پژوهش‌هایی که تاکنون در ارتباط با خوانسار صورت پذیرفته عمدتاً بر محورهای جغرافیای طبیعی و انسانی شهر، اسناد تاریخی، مشاهیر و بزرگان و زبان‌شناسی تمرکز داشته است. یکی از نخستین آثار تالیف یافته به روزگار قاجاری کتابی به نام "تاریخ خوانسار" از "آیت الله سید احمد حسینی صفائی خوانساری" بود که هم‌اکنون مفقود است (خادمیان دامغانی، ۱۳۹۳: ۱۴۹). در زمینه تألیفات جغرافیایی و تاریخی خوانسار نیز می‌توان به کتاب‌های "جغرافیای خوانسار" حمیدرضا میرمحمدی (۱۳۷۸) و "دورنما و گلستان خوانسار" فضل الله زهرانی (۱۳۴۱ و ۱۳۷۰) اشاره نمود. در این منابع مباحثی مانند وضعیت جغرافیای طبیعی و انسانی شهرستان، شخصیت‌ها و بزرگان خوانسار، برخی از آثار معماری تاریخی شهر و پیشینه تاریخی آن مورد توجه نگارندگان قرار گرفته‌اند. تسبیحی نیز در کتاب خود "خوانسارنامه" (۱۳۷۶) مجموعه از مقالاتی، که سابقاً در مورد خوانسار منتشر کرده بود، را مجدداً گرد آورده است. نظریه اینکه ایشان در سال‌های قبل از انقلاب تعدادی از بناهای تاریخی خوانسار را معرفی کرده که در حال حاضر وجود خارجی ندارند، مکتوبات وی اهمیت زیادی یافته‌اند.

گروه دیگری از پژوهش‌های مرتبط با شهر خوانسار به اسناد تاریخی آن مرتبط است که از آن

۱. ایشان به دلیل آنکه در زمان مصاحبه و قبل از فوت، سشتان بالغ بر ۸۰ سال بوده و اینکه پدر و اجدادشان از گذشته تاکنون در این شهر ساکن و تماماً عالمان دینی بوده‌اند، توانستند اطلاعات بسیار قابل اتکائی را در اختیار نگارندگان قرار دهند. هم‌چنین ایشان کتاب چهار جلدی در مورد عالمان خوانسار تألیف کرده و اسناد تاریخی بسیاری در کتابخانه حوزه علمیه ایشان وجود دارد که در آنها اطلاعاتی در مورد برخی بناهای تاریخی و بانی آنها آمده است.

۲. البته در مورد وقف‌نامه‌ها باید به این نکته اشاره شود که عمده این اسناد در محل اداره اوقاف و امور خیریه خوانسار نگهداری می‌شود که در رساله حاضر از آنها استفاده شده است. این وقف‌نامه‌ها مربوط به کل شهرستان خوانسار و روستاهای اطراف آن بوده که در پژوهش حاضر صرفاً از وقف‌نامه‌هایی استفاده شده که در محدوده مکانی شهر قدیم خوانسار در عصر قاجار جای می‌گرفتند نه فراتر از آن. علاوه بر اسناد اداره اوقاف، تا حدود اندکی نیز از اسناد موجود و منتشر شده در حوزه علمیه حضرت ولی عصر (عج) و نیز برخی اسناد تاریخی منتشر شده در مجلات علمی، نیز استفاده شده است.

جمله می‌توان به تعدادی مقاله از پژوهش‌گرانی چون میرمحمدی و مختاری اشاره کرد. این دو محقق نیز به بررسی برخی از وقف‌نامه‌های تاریخی شهر، که بعضاً مرتبط با بناهای تاریخی هم چون مسجد جامع، مدرسه مریم‌بیگم و مسجد آقا اسدالله بودند، پرداخته‌اند (میرمحمدی، ۱۳۸۲ و ۱۳۸۸؛ مختاری، ۱۳۷۶). علاوه بر ایشان، مهری خوانساری نیز در کتاب "اسناد بومی خوانسار موجود در مدرسه حضرت ولی عصر (عج)" خوانسار (۱۳۹۲)، تصاویری از برخی اسناد تاریخی موجود در این مدرسه علمیّه، هم چون صلح‌نامه‌ها و بیع‌نامه‌ها، را گردآوری کرده است. هم چنین، باید به گروه دیگری از منابع منتشرشده در مورد شخصیت‌های فرهنگی و هنری گذشته و حال خوانسار، اشاره نمود که از مهم‌ترین آنها کتاب چهارجلدی "ضیاء الأبصار فی ترجمه علماء الخوانسار" سید مهدی ابن‌الرضا (۱۴۲۴)، می‌باشد. در این کتاب ارزشمند، که بر معرفی علما و روحانیون خوانسار از گذشته تا زمان نگارش کتاب تمرکز دارد، نیز می‌توان اشاراتی در مورد برخی بناهای تاریخی شهر که علما در ایجاد آنها آن نقش داشته‌اند، بدست آورد. علاوه بر ایشان، یوسف بخشی نیز کتابی با نام "تذکره شعرای خوانسار" منتشر کرده (۱۳۳۶) و در آن به معرفی شاعران شهر از گذشته تا زمان نویسنده، پرداخته است. میرمحمدی نیز در کتاب "اختران فروزان خوانسار" (۱۳۷۸ ب)، با مطالعه نوشته‌های برخی از قبور تاریخی شهر، به شناختی در مورد شخصیت‌های مدفون در آنها رسیده است. این پژوهش از این جنبه که از اطلاعات دست‌اول و معتبر نوشته‌های روی قبور استفاده کرده، اهمیت زیادی دارد. در پایان، باید به منابع مرتبط با گویش خوانساری، اشعار، اصطلاحات و ضرب‌المثل‌های آن، نظیر کتاب دستور زبان گویش خوانساری نوشته مجتبی بنی‌هاشمی خوانساری (۱۳۸۵)، اشاره نمود.

با وجود قابل توجه بودن منابع مکتوب مرتبط با خوانسار، تاکنون هیچ‌گونه اثر باستان‌شناسانه که در آن ساختار فضائی، سازمان اجتماعی و آثار معماری این شهر در دوره قاجار به رشته تحریر درآمده باشد، به چاپ نرسیده است بدین سبب، نوشتار حاضر را می‌توان به نوعی اولین گام در ارائه نتایج مطالعات باستان‌شناسانه شهر خوانسار به شمار آورد. در انجام این پژوهش مشکل‌ات متعددی وجود داشت که مهم‌ترین آنها تخریب کامل و یا بخشی از بناهای شاخص دوره قاجاریه شهر بوده است. علی‌رغم آنکه تلاش گردید تا با استفاده از اسناد تاریخی این نقصان جبران گردد، لیکن مسدود بودن برخی از فضاها، تاریخی، مطالعه دقیق آنها را با مشکل جدی مواجه می‌ساخت که این امر تا حدودی بواسطه همکاری مالکان محترم و ادارات دولتی مشکل‌ات میدانی پژوهش مرتفع گردید.